

Vergaderjaar 2011–2012

30 196

Duurzame ontwikkeling en beleid

Nr. 182

BRIEF VAN DE STAATSSECRETARISSEN VAN BUITENLANDSE ZAKEN EN VAN INFRASTRUCTUUR EN MILIEU

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Den Haag, 5 juli 2012

Hierbij bieden wij u, mede namens de regeringen van Aruba, Curaçao en Sint Maarten. Het verslag aan van de VN Conferentie over Duurzame Ontwikkeling, welke plaats heeft gevonden van 20–22 juni 2012 in Rio de Janeiro.

De staatssecretaris van Buitenlandse Zaken,
H. P. M. Knapen

De staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu,
J. J. Atsma

UN Conference for Sustainable Development (Rio+20)

Rio de Janeiro, 20–22 juni 2012

Samenvatting

Van 20 tot 22 juni vond in Rio de Janeiro de Rio+20 top over mondiale duurzaamheid plaats. De Koninkrijksdelegatie, geleid door de staatssecretaris van het ministerie van Buitenlandse Zaken, met deelname van de staatssecretaris van het ministerie Infrastructuur en Milieu, alsook premiers van Aruba en St Maarten en een ambtelijke delegatie vanuit Curaçao en het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, heeft als uitgangspunt genomen de Rijksinstructie van het Koninkrijk der Nederlanden en de EU Raadsconclusies van 2 en 9 maart 2012. Het resultaat van de top staat beschreven in het slotdocument dat op 22 juni 2012 met consensus werd aangenomen, *The Future We Want*.

De toekomst begint met de beslissingen die we vandaag nemen. Er is dan ook flink onderhandeld over het slotdocument in de dagen voorafgaand aan de top over de twee hoofdthema's: groene economie en het institutionele raamwerk voor duurzame ontwikkeling. Het was niet de bedoeling verdragen met doelen en indicatoren af te sluiten, maar wel was de EU-inzet om een concrete agenda met deadlines voor duurzame ontwikkeling en de economie als geheel overeen te komen. Dat laatste is deels gelukt, want voor het eerst is groene economie erkend als hoofddoelstelling. Het bedrijfsleven is erkend als een essentiële partner in de verduurzaming. Het resultaat is minder dan gehoopt, maar beter dan verwacht.

Er ligt nu een ambitie die de VN lidstaten moeten vormgeven. Zowel overheden als bedrijven worden aangemoedigd over te gaan tot «*sustainability accounting*». Ook werd een ambitieus 10-jaren programma voor het verduurzamen van consumptie en productiepatronen aangenomen. Voor het institutionele raamwerk is afgesproken dat het VN milieuprogramma wordt versterkt, en dat onder de auspiciën van de Algemene Vergadering wordt uitgewerkt hoe de Commissie voor Duurzame Ontwikkeling kan worden omgezet in een *High Level Political Forum*. Op het terrein van water, voedselzekerheid en duurzame landbouw, duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen, oceanen, afval en duurzaam transport zijn de VN lidstaten goede teksten overeengekomen. De VN besloot mondiaal geldende duurzame ontwikkelingsdoelen te gaan ontwikkelen, in nauwe samenhang met het bestaande post 2015 ontwikkelingsraamwerk. Reproductieve rechten van vrouwen werden helaas niet erkend als een essentieel element van duurzame ontwikkeling.

De conferentie heeft naast een slotdocument veel concrete initiatieven opgeleverd, opgenomen in een register met vrijwillige toezeggingen. In totaal werd voor 513 miljard dollar aan toezeggingen geregistreerd die zich richten op een duurzame toekomst door bedrijven en overheden. Totaal werden 692 toezeggingen geregistreerd voor projecten die het gebruik van fossiele brandstoffen verminderen, hernieuwbare energie stimuleren, schoon water conserveren en armoede bestrijden, waarvan meer dan 200 afkomstig van het bedrijfsleven. In dit kader tekende premier Eman van Aruba een overeenkomst met de *Carbon War Room* van Britse zakenman Sir Richard Branson om in 2020 CO₂ neutraal te worden.

Staatssecretaris Knapen nam deel aan meerdere paneldiscussies en marge van de top, waarbij de rol van het bedrijfsleven het centrale thema van zijn interventies was. Zo werd deelgenomen aan het *High Level*

Rio+20 Partnership Forum onder leiding van de speciale gezant van de VN voor voedselzekerheid David Nabarro, en gaf de Staatssecretaris een terugblik op de mondiale consultaties over bedrijfsleven en duurzaamheid (Den Haag, 11–12 april 2012) in het forum van de *World Business Council on Sustainable Development* onder leiding van Peter Bakker. Ook nam hij deel aan een discussie over de synergie tussen armoedebestrijding en milieubescherming, en een ronde tafelgesprek met de Chinese premier Wen Jiabao, georganiseerd door de *China Council for International Cooperation on Environment and Development*. De rol van maatschappelijke actoren kwam ook nadrukkelijk naar voren in het *side event* over *multi-stakeholder* processen op het gebied van duurzame soja ketens, dat georganiseerd werd door het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. In aanwezigheid van de Koninkrijksdelegatie werd tezamen met het Nationaal Platform Rio+20 een ontbijt voor aanwezige Nederlanders georganiseerd met een interactieve eerste reflectie op de resultaten van de Rio+20 top.

Naast de officiële regeringsdelegaties namen naar schatting 45 000 mensen deel aan de *Peoples Summit* en werd tijdens de *Sustainable Development Dialogues* van 16 tot 19 juni uitgebreid aandacht besteed aan de rol van het bedrijfsleven en het maatschappelijk veld. Een nieuwe generatie van CEOs in het bedrijfsleven ziet in sociale en milieu gerelateerde investeringen een nieuwe «business» met lange termijn zekerheid, waar dat voorheen het domein van NGOs was. Private sector, wetenschappers en NGOs wisselden van gedachten over hoe welke visies, strategieën en aanpakken beschikbaar zijn om groene groei en duurzame ontwikkeling te realiseren. Opgeroepen werd tot mondiaal beleid om de transformatie naar een groene economie op te schalen. Bedrijven, NGOs, wetenschap en overheden hebben elkaar daarbij nodig. Staatssecretaris Atsma lanceerde in Rio enkele publiek-private partnerschappen, rond duurzaam transport, biobrandstoffen in de luchtvaart en afvalverwerking, en werden de prijzen uitgereikt aan de drie winnaars van de *Delta Alliance Young Professionals Award*.

1. Inleiding

Van 20 tot en met 22 juni vond de UN Conference on Sustainable Development plaats in Rio de Janeiro, Brazilië. Deze top, Rio+20 genaamd, is een vervolg op de eerste conferentie in Rio de Janeiro over duurzame ontwikkeling (UNCED, 1992¹) waar Agenda 21² uit voortkwam, en de World Summit on Sustainable Development (WSSD, 2002³) in Johannesburg. De Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken was de delegatieleider voor deze VN conferentie. Staatssecretaris Atsma maakte deel uit van de delegatie. Vanuit Aruba en Sint Maarten namen de Premiers deel aan de Koninkrijksdelegatie, Curaçao werd vertegenwoordigd door een ambtelijke delegatie. Namens het maatschappelijk middenveld namen deel de voorzitter van het Nationaal Platform Rio+20⁴, twee jongerenvertegenwoordigers en een vrouwenvertegenwoordiger. De Nederlandse inzet voor Rio+20 werd afgestemd binnen de Europese Unie.

De kosten voor de deelname aan de conferentie van de Nederlandse delegatie bedroegen bij benadering 217 000 Euro⁵. Hierbij zijn meegeteld de reis- en verblijfskosten van de Nederlandse delegatie afkomstig van de Ministeries van Buitenlandse Zaken, Infrastructuur en Milieu en Economische zaken, Landbouw en Innovatie, alsook lokaal transport en het huren van een delegatieruimte in het conferentiecentrum. Er zijn diverse maatregelen genomen om de kosten zoveel mogelijk te beperken. Zo is de delegatie zo klein mogelijk gehouden, en met 26 deelnemers totaal kleiner dan bijvoorbeeld de aangemelde delegaties uit Denemarken (96), Zweden (85), VK (59), Italië (51), België (48) of Portugal (30).

¹ Report of the United Nations Conference on Environment and Development*, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992: A/CONF.151/26 (Vol. I): <http://bit.ly/2NDswU>

² Agenda 21: <http://bit.ly/XMBHF>

³ Report of the World Summit on Sustainable Development Johannesburg, South Africa, 26 August–4 September 2002: A/CONF.199/20*: <http://bit.ly/Hqg1IJ> en het plan voor implementatie: <http://bit.ly/b2Hrz6>

⁴ Zie hier de website van het Nationaal Platform Rio+20: <http://www.nprio2012.nl/>

⁵ Toegezegd in het AO van 31 mei 2012 over de Nederlandse inzet Rio+20, Kamerstuk 30 196, nr. 174.

Voorafgaand aan de top werd een officiële voorbereidende conferentie (Prepcom) gehouden. Van de Koninkrijksdelegatie woonden 12 personen alleen het *High Level Segment* (20–22 juni 2012) bij. Eén medewerker is begin juni naar Rio de Janeiro afgereisd teneinde het Consultaat-Generaal logistiek te ondersteunen bij de top en de aanwezigheid van de vier bewindspersonen in de Koninkrijksdelegatie. De jongeren- en vrouwen-vertegenwoordigers hebben zelf de reis- en verblijfskosten van deelname betaald, evenals het Caribisch deel van het Koninkrijk. De delegatie heeft in het goedkoopste hotel overnacht dat door het Nederlandse Consulaat en de Braziliaanse autoriteiten nog veilig werd beschouwd.

2. Doel van de conferentie

Volgens het besluit van de Algemene Vergadering van de VN (resolutie A/RES/64/236¹) had de top als doel de voortgang op het gebied van duurzame ontwikkeling in kaart brengen, te evalueren wat er de afgelopen 20 jaar wel en niet is bereikt, en voorstellen voor verbetering te doen en nieuwe en opkomende ontwikkelingen bespreken. Er waren twee agendapunten overeen gekomen: groene economie in de context van duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding, en het institutioneel raamwerk voor duurzame ontwikkeling.

Bij duurzame ontwikkeling is essentieel dat een evenwicht bestaat tussen de sociale, economische en ecologische belangen. De uitdagingen voor mondiale duurzaamheid zijn enorm. Volgens de vijfde editie van het rapport *Global Environmental Outlook (GEO-5)*, waaraan 600 wetenschappers een bijdrage hebben geleverd, is de wijze waarop de wereldgemeenschap nu met de aarde omspringt op termijn onhoudbaar door toenemende schaarste aan grondstoffen, verlies aan biodiversiteit, waterschaarste en klimaatverandering. In het *GEO-5* rapport, dat daags voor de top uitkwam, worden de effecten van ruim 500 internationaal overeengekomen milieudoelstellingen berekend. Het rapport komt tot de sombere conclusie dat slechts op 4 terreinen een merkbare verbetering is opgetreden: op het gebied van de bescherming van de ozonlaag, het gebruik van loodvrije benzine, de verbeterde toegang tot veilig drinkwater, en het onderzoek om vervuiling in de oceanen te verminderen. Op alle andere terreinen is een neerwaartse spiraal zichtbaar.

De druk op natuurlijke hulpbronnen als land, zoetwater, bossen en zee zal exponentieel toenemen als de wereldbevolking groeit van de huidige 7 miljard naar 9 miljard mensen in 2050. Een groeiende middenklasse in ontwikkelingslanden en steeds meer mensen die een westers consumptiepatroon nastreven, in combinatie met vergrijzing in het westen, onderstreept de noodzaak van reflectie op ons besturingsmodel, en methoden om landen en andere actoren in actie te laten komen.

3. Plenaire sessie

Aan de plenaire sessie (20–22 juni 2012) werd door ruim 100 staats- hoofden en regeringsleiders deelgenomen. Abdelkader Bensalah, president van Algerije, voerde het woord namens de G77 en China. Hij stelde dat de noodzaak om duurzame groei te realiseren nu groter is dan ooit. Het mensenrecht van een gezond milieu ligt aan de basis van de drie pilaren van duurzame ontwikkeling. Het principe van *Common but Differentiated Responsibilities (CBDR)* moet het uitgangspunt zijn voor internationale actie, hetgeen betekent dat ontwikkelde landen een historisch grotere verantwoordelijkheid hebben t.o.v. ontwikkelingslanden om de milieu- en armoedeproblematieken aan te pakken. De groene economie moet diverse belangrijke zaken meenemen zoals het principe van nationale soevereiniteit, het opheffen van handelsbarrières, technolo-

¹ VN Resolutie A/RES/64/236: <http://www.unctd2012.org/files/OD/ARES64236E.pdf>

gieoverdracht en het verstrekken van voldoende steun aan ontwikkelingslanden. «*The global financial crisis could not be used as an excuse to delay implementation of commitments*».

De voorzitter van de Europese Commissie Jose Manuel Barroso benadrukt de sterke motivatie van de EU voor de realisatie van duurzame ontwikkeling. Hij verwelkomt de focus van de conferentie op de groene economie die ons in staat stelt inclusieve en ecologisch verantwoorde groei te krijgen. «*We need an economy that respects the boundaries of our planet*». Hiertoe heeft de EU zich gefocust op duurzame energie en water, duurzame landgebruik en ecosystemen, oceanen en resource efficiency. Barroso is content dat er duurzame ontwikkelingsdoelen (Sustainable Development Goals-SDGs) worden uitgewerkt voor een integrale post 2015 ontwikkelings strategie waarin de drie pilaren evenredig worden meegenomen. Barroso meldt dat de EU de grootste wereldwijde donor zal blijven met een nadruk op de Rio prioriteiten, hij zegt 400 miljoen Euro toe aan het *Sustainable Energy for All* initiatief van de Secretaris-Generaal van de VN. Barroso stelt dat ODA alleen niet voldoende zal zijn; innovatieve financiering is van groot belang.

Staatssecretaris Knapen wijst in de plenaire interventie namens het Koninkrijk op het belang om klimaatverandering tegen te gaan – zowel een laaggelegen delta als Nederland als de Caribische eilanden zijn kwetsbaar voor de verhoging van de zeespiegel. Mondiale problemen vergen mondiale afspraken en oplossingen. Voor duurzame ontwikkeling is het van essentieel belang een evenwicht te bereiken tussen economie, sociale en armoededoelen, en ecologie. Bij de vergroening van de economie speelt de private sector een cruciale rol. Nederland sprak ook expliciet steun uit voor de SDGs, en onderstreept het belang van reproductieve rechten van vrouwen.

Nagenoeg alle landen, met uitzondering van de ALBA-landen, stellen dat een groene economie economische groei combineert met het duurzaam management van waardevolle en eindige natuurlijke hulpbronnen. De private sector wordt daarbij geregeld genoemd als een aanjager van de vergroening. Vele landen benadrukken vanuit dat perspectief het belang van de duurzame ontwikkelingsdoelen (SDGs). Vele ontwikkelingslanden benadrukken dat de SDGs het behalen van de Millennium Ontwikkelings Doelen (MDGs) niet mogen frustreren, en dat de financiering van SDGs niet ten koste van de MDGs mag gaan. Zij zien dat als een uitholling van het commitment rond ontwikkelingssamenwerking via ODA. Westerse landen, w.o. ook Nederland, benadrukken vooral het belang van complementariteit tussen de SDGs en het post 2015 ontwikkelingsraamwerk. Frankrijk, Duitsland maar ook meerdere Afrikaanse landen noemen de versterking van UNEP als een belangrijk resultaat van Rio+20: een versterkt mandaat, voorspelbare financiering en betere coördinatie en synergie zijn nodig. De Franse President Hollande betreurt het echter dat Rio+20 er niet in is geslaagd een gespecialiseerde organisatie voor het milieu op te richten. Hij noemt dit de beste institutionele oplossing is voor de *governance* problemen. *Secretary of State* Clinton stelt dat de uitkomst een duidelijke vooruitgang in duurzame ontwikkeling betekent, en zegde 6 miljoen dollar toe voor een versterkt UNEP. Ook Brazilië en China zeggen elk 6 miljoen dollar toe.

Frankrijk en Duitsland benadrukken de noodzaak voor duurzame ontwikkeling van water, energie en voedselzekerheid en de vitale rol die oceanen spelen in ons dagelijks leven. Vooral Australië ziet, evenals vele eilands-taten, oceanen als een nieuwe SDG. Ook energie wordt door velen genoemd – toegang tot betrouwbare energie voor landbouw en industriële productie is een aanjager van economische groei. Toegang tot

energie is een essentieel ingrediënt van strategieën voor armoedereeductie, waarbij hernieuwbare energie de voorkeur geniet. Duitsland noemt expliciet de *Energiewende* als voorbeeld van de Duitse bijdrage (alle Duitse kernreactoren stil in 2022, 80% duurzame energie in 2050 en 95% minder emissies).

Vele ontwikkelingslanden w.o. ook India benadrukken dat nationale soevereiniteit voorop dient te staan bij duurzame ontwikkeling – niet internationaal opgelegde normen. Het belang van CBDR daarbij is cruciaal, wat overigens niet uitsluit dat alle landen proactief een bijdrage moeten leveren, maar hierbij wel additionele financiële ondersteuning moeten krijgen. Om een begin te maken moet de wereld minder hulpbronnen gebruiken: de consumptie patronen van de geïndustrialiseerde wereld zijn onhoudbaar. India stelt dat: «*We must summon the imagination to balance the cost that we will incur in the present with the benefits that will accrue to future generations*».

De Israëlische Minister van Milieubescherming, Gilad Erdan, stelt dat de wereld niet op het huidige pad door kan gaan. Duurzame ontwikkeling moet integraal in al het economisch en ontwikkelingsbeleid worden meegenomen. Israël haalt plenair de huidige relatie met (en opstelling van) de Palestijnse gebieden aan als een voorbeeld van niet duurzame ontwikkeling, zonder stabiliteit en vertrouwen is duurzame ontwikkeling niet mogelijk.

Secretary of State Clinton achtte het positief dat seksuele en reproductieve gezondheid en familieplanning in het slotdocument zijn opgenomen, maar meende dat seksuele en reproductieve rechten gegarandeerd moeten worden. Zij kondigt aan dat de VS zich hard zal maken om deze rechten in de SDGs opgenomen te krijgen. Ook de meeste Scandinavische landen noemen expliciet het cruciale belang van reproductieve rechten van vrouwen.

President Dilma Rousseff (tevens president van de Rio+20 conferentie) noemt de uitkomst van de conferentie een compromis met de breedst mogelijke consensus. Rio+20 herstelt en bevestigt het vertrouwen in de VN als hét platform voor multilaterale onderhandelingen voor mondiale uitdagingen. President Rousseff noemt als positieve uitkomsten de SDGs, het VN High Level forum als centrale coördinatie orgaan voor duurzame ontwikkeling, de versterking van UNEP en de vooruitgang op het gebied van grote steden beleid en vrouwen rechten. Brazilië moet haar steentje bijdragen en Rousseff zegt 6 miljoen dollar toe voor UNEP en 10 miljoen dollar voor het bestrijden van de effecten van klimaatverandering in Afrika en Small Island Developing States (SIDS).

Nadat plenair het slotdocument is aangenomen op 22 juni 2012, krijgt Algerije namens de G77 en China als eerste het woord. In een kort statement stelt Algerije dat ondanks dat enkele van de voorstellen van de groep niet waren meegenomen, de balans in het uitkomstdocument toch duidelijk de weg heeft vrijgemaakt voor nieuwe afspraken, met name voor implementatie. De G77 en China stellen dat het document bevestigt dat multilaterale diplomatie het beste platform is voor het bereiken van «the future that everyone wants». Ecuador en Bolivia distantieren zich van het concept van de Groene Economie, terwijl Noorwegen, IJsland en de VS, oproepen de reproductieve rechten van vrouwen te respecteren en te beschermen.

4. Analyse van het krachtenveld Rio+20

Twintig jaar na de eerste milieutop was het niet de bedoeling dat er een nieuw verdrag zou worden afgesloten met doelen en indicatoren waar alle landen zich aan moeten houden. Wel hoopte de EU dat een concrete actie-agenda kon worden overeengekomen voor duurzame ontwikkeling, met onder meer concrete doelen t.a.v. het behoud van bossen en oceanen, het vergroten van het aandeel hernieuwbare energie, tegengaan van bodemerrosie en vergroten van voedselzekerheid, het tegengaan van CO₂ uitstoot, armoedebestrijding, en geïntegreerd waterbeheer. Hoewel op enkele themas inderdaad zulke besluiten zijn genomen, bleek een geïntegreerd en daadkrachtig actieplan voor de vergroening van de mondiale economie al voor de Rio+20 top onhaalbaar. Het concept van de groene economie is van meet af aan controversieel geweest bij de ontwikkelingslanden, verenigd in de G77 plus China. Zij vreesden dat de Groene Economie zou leiden tot «groen protectionisme». Opvallend was echter dat ook enkele westerse landen liefst geen concrete afspraken over vergroening van de economie wilden overeenkomen, omdat dit mede het westerse consumptiepatroon betreft.

Hetgeen tevens als een rem op de onderhandelingen werkte waren de discussies over Means of Implementation (Mol). Met Mol wordt financiering, technologie-overdracht, capaciteitsopbouw in ontwikkelingslanden en handel bedoeld. Westerse landen reageerden vanaf het begin afhoudend op het voorstel om vanaf 2012 jaarlijks 30 miljard nieuwe en additionele financiering toe te zeggen, oplopend naar 100 miljard per jaar in 2017. Voor ontwikkelingslanden gold dat zij zonder extra middelen de transitie naar een duurzame en inclusieve economie niet zouden kunnen betalen. Uiteindelijk is afgesproken dat er via een intergouvernamenteel proces een rapport opgesteld zal worden dat opties uit zal werken voor een effectieve duurzame ontwikkeling financieringsstrategie voor de mobilisering en het effectief gebruik van middelen voor duurzame ontwikkeling. Daarbij gaat het om een combinatie van financieringsbronnen: nationale middelen, internationale publieke financiering, private sector en innovatieve financiering. Ontwikkelingslanden wilden technologie-overdracht onder preferentiële voorwaarden, maar westerse landen konden geen toezeggingen doen aangezien hierbij de Intellectuele Eigendomsrechten (IPRs) in het geding waren.

De verschillende visies op het gebied van Mol bemoeilijkten de onderhandelingen op het gebied van Groene Economie. Europa is traditioneel de aanjager van duurzame ontwikkeling, en de meest ambitieuze partij in de onderhandelingen. De EU (en de meeste andere westerse landen) was aanvankelijk echter geen voorstander van de Rio+20 top vanwege de hoge verwachtingen en de kosten. De ambitieuze agenda die de EU in een zeer laat stadium van de onderhandelingen presenteerde versterkte het wantrouwen van G-77 jegens de groene economie, dat door hen wordt gezien als westerse eco-protectionisme. Het gepercipieerde onvermogen van Europa om de eurocrisis aan te pakken kwam de geloofwaardigheid van de EU niet ten goede.

Even leek het of ook de meest kwetsbare landen onder de ontwikkelingslanden, vooral Afrika en de kleine eilandstaten, met de EU mee zouden gaan – maar de traditionele groepsband binnen de ontwikkelingslanden, met de BRIC-landen hierbinnen als steeds dominantere spelers, won het. De EU had onvoldoende geloofwaardigheid om een leidende rol te spelen.

De ambities van de EU maakte haar tot een kwetsbare partner in het onderhandelingsproces. De EU (en Nederland) heeft een deel van haar ambities derhalve niet kunnen realiseren. Het sluiten van compromissen is deel van het multilateralisme. Zoals de Braziliaanse hoofdonderhandelaar het uitdrukte: «*The essence of multilateralism is that all of us will end up somewhat unhappy*». Toch is even goed helder dat het uitkomstdocument zonder de Europese ambitie en inzet minder concreet en aansprekend zou zijn.

5. Een appreciatie van het slotdocument

In het slotdocument dat op 22 juni werd aangenomen zijn meerdere voor Nederland belangrijke doelstellingen opgenomen. Over het algemeen is de uitkomst weliswaar minder dan gehoopt, maar beter dan verwacht.

1. De Groene Economie wordt als concept omarmd, voor het eerst, in VN-kader. Gezien de grote weerstand van een aantal ontwikkelingslanden is het al winst dat dit onderdeel in de tekst is opgenomen. Vergroening van de economie wordt erkend als een belangrijk middel om duurzame ontwikkeling te bereiken, waarbij beheer van natuurlijke hulpbronnen en resource efficiency van belang zijn. Het is aan landen zelf om dat in te vullen of als een meer gezamenlijke aanpak te ontwikkelen. Het integreren van milieu- en sociale factoren in besluitvorming wordt onderschreven.
2. De VN stelt een werkprogramma op voor het meten van vooruitgang aan de hand van indicatoren in aanvulling op het Bruto Nationaal Product (BNP). Het BNP alleen is te beperkt als indicator voor ontwikkeling, aangezien vanuit het perspectief van welvaart en duurzaamheid de externe kosten op mens en milieu moeten worden meegenomen in de stand van de economie. Er wordt hierbij voortgebouwd op bestaande initiatieven, zoals het werk van de VN (UN Stat), de OESO, Eurostat, het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Planbureau voor de Leefomgeving.
3. Het bedrijfsleven wordt aangemoedigd met Corporate Sustainability Reporting te starten. De oproep naar «global best practices» is vervallen, omdat G77 huiverig is voor mondiale modellen die ook voor hun verplichtend zouden kunnen zijn. Wel staat de oproep om met stakeholders en VN systeem modellen te ontwikkelen voor best practices. Voor Nederland is dit goed nieuws – Nederland loopt voorop op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen, zoals blijkt uit de hoge noteringen van diverse vooraanstaande internationale duurzaamheidsindices zoals de Dow Jones Sustainability Index. Enkele Nederlandse koplopers op het gebied van duurzaam ondernemen werken samen in de Dutch Sustainable Growth Coalition (DSGC). De DSGC was zeer actief in Rio.
4. De VN lidstaten hebben de duurzame ontwikkelingsdoelen (SDG's) omarmd, zij het dat er geen overeenstemming kon worden bereikt over de SDG thema's. Om de SDGs te ontwikkelen wordt dit najaar een intergouvernamenteel proces gestart dat over één jaar een rapport moet leveren aan de Algemene Vergadering van de VN. Nederland zal zich kandideren voor de expertgroep die dit proces leidt. Belangrijk voor Nederland is dat de SDGs nauw worden gecoördineerd en coherent zijn met het proces van de post 2015 ontwikkelingsagenda. Dit is vastgelegd in het slotdocument. Nederland hecht er aan dat in 2013 de ontwikkeling van het post 2015 raamwerk en de SDG samenvallen. De werkgroep wordt ondersteund door een technisch secretariaat.
5. Er wordt periodiek een wereldwijde rapportage opgesteld over natuurlijke hulpbronnen, de toenemende schaarste, de invloed hiervan op de welvaartsontwikkeling en mogelijke «competing claims» tussen

- gebruikersgroepen op mondiaal, regionaal, en nationaal niveau is van belang om de intergouvernementele besprekingen te voeden.
6. De Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (CSD) gaat over in een High Level Political Forum (HLPF). Deze moet de nodige energie, daadkracht resultaat- en uitvoeringsgerichtheid leveren die de CSD ontbeerde. De modaliteiten van het HLPF worden in de Algemene Vergadering van de VN uitgewerkt. Het is de bedoeling dat het HLPF tijdens de 68e Algemene Vergadering van de VN voor het eerst bijeen komt.
 7. Het 10 jaarprogramma voor duurzaam consumeren en produceren is aangenomen. Fundamentele veranderingen in consumptie- en productiegedrag zijn noodzakelijk. Tevens bevat de tekst een duidelijke verwijzing naar niet-duurzame consumptiepatronen.
 8. Het VN milieuprogramma (UNEP) wordt versterkt. De huidige Governing Council met 58 leden, waaronder Nederland, wordt vervangen door een Raad met universeel lidmaatschap. De verdere uitwerking van de modus operandi geschied in een intergouvernementele werkgroep. Ook wordt de VN opgeroepen UNEP mede te financieren uit het reguliere budget.
 9. Het belang van maatschappelijke actoren, inclusief de private sector en wetenschappelijke instellingen, wordt meermalen expliciet erkend. Het belang van publiek-private partnerschappen wordt daarbij specifiek benadrukt.
 10. Goed resultaat is bereikt in een aantal thematische paragrafen op voor Nederland belangrijke thema's: het recht op schoon drinkwater en sanitaire voorzieningen; het beschermen van de oceanen en de mariene biodiversiteit middels een beslissing om een uitvoerend arrangement onder de UN Zeerechtverdrag (UNCLOS) op te gaan stellen; het terugdringen van afval op zee; het belang om landdegradatie terug te dringen; afvalmanagement gebaseerd op het uitgangspunt van Reduce, Reuse, Recycle zodat afval ook een hulpbron wordt.

Op enkele terreinen hebben de EU en Nederland compromissen moeten sluiten. Belangrijkste is, zoals eerder aangegeven, dat de groene economie sectie geen concrete doelen en indicatoren bevat, al zijn enkele daarvan opgenomen wel in deel V (Actions) van de slotverklaring bij oceanen.

Nederland had ook gehoopt dat de Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (CSD), die in de afgelopen jaren weinig effectief is gebleken, kon worden vervangen door een Raad voor Duurzame Ontwikkeling. Tijdens Rio+20 werd besloten een High Level Political Forum onder ECOSOC op te zetten. De modaliteiten daarvan moeten nog worden uitgewerkt in een open, transparant intergouvernementeel proces onder de Algemene Vergadering. Dat zal een behoorlijk klus zijn, waarbij Nederland blijft inzetten op de uitgangspunten zoals verwoord in de brief aan Tweede Kamer d.d. 11 mei 2012 (30 196 nr. 174). Er komt vooralsnog geen Hoge Commissaris voor Duurzaamheid of van Toekomstige Generaties. Wel wordt de Secretaris-Generaal van de VN opgeroepen om een rapport in te dienen over de behoeften van toekomstige generaties – een impliciete vraag aan de SGVN om zich uit te spreken over het nut van een Hoge Commissaris voor Duurzaamheid.

Tot slot wordt er een intergouvernementeel proces onder de Algemene Vergadering van de VN geopend om financieringsbehoefte te onderzoeken, met als doel een rapport met opties voor een *Sustainable Development Financing Strategy* op te leveren. Dit kan resulteren in lange intergouvernementele onderhandelingen, vooral gezien de uitdrukkelijke wens van G-77 tot nieuwe en additionele financiering. Goede teksten over het belang van vrouwen/gender en seksuele en reproductieve gezond-

heidszorg zijn opgenomen in het slotdocument. Helaas wordt het belang van de reproductieve rechten van vrouwen niet genoemd. Nederland heeft zich binnen de EU sterk gemaakt voor dit thema, maar door gebrek aan interne overeenstemming binnen de EU was het niet mogelijk voor de EU actief in dit dossier op te treden, terwijl enkele ontwikkelingslanden en de Heilige Stoel zich actief uitspraken tegen opname van deze rechten in het slotdocument.

6. Rapportage op enkele thematische onderwerpen

Oceanen en zeeën

Op het gebied van oceanen en zeeën is een aantal belangrijk afspraken gemaakt. Zo is een helder politiek signaal afgegeven dat landen uiterlijk aan het eind van de 69^e vergadering van de Algemene Vergadering van de VN een besluit gaan nemen over de ontwikkeling van een internationaal instrument onder UNCLOS (Het VN Zeerechtverdrag) voor de bescherming van mariene biodiversiteit in de internationale wateren. Verder is afgesproken om de inspanningen op te voeren om daadwerkelijk voor 2015 visserijbestanden te herstellen tot een niveau van maximale duurzame vangst («*maximum sustainable yield*»). Waar dit gezien de situatie van de bestanden onmogelijk is om dit vóór 2015 te bereiken, dient dit zo snel mogelijk te worden gerealiseerd uitgaande van de biologische karakteristieken van de soort. Hiertoe worden op wetenschappelijk advies gebaseerde beheersplannen opgezet met visserijreducties en waar nodig stopzetting van visserij. Verder is afgesproken actie te ondernemen om ervoor te zorgen dat in 2025 (plastic) afval in zee aanmerkelijk is teruggedrongen. *Ocean fertilisation* wordt genoemd als risicofactor.

Bossen en biodiversiteit

Het EU doel om de ontbossing in 2030 stop te zetten werd helaas niet bereikt. De bossenparagraaf is uiteindelijk weinig ambitieus. Ook een toezegging om illegale houtkap en handel in illegaal hout aan te pakken kon niet worden opgenomen door sterke tegenstand van ontwikkelingslanden. Slechts de oproep om de handel in legaal gekapte houtproducten te bevorderen werd uiteindelijk opgenomen. Wel is het belang van klimaatinitiatieven om de uitstoot van broeikasgassen door ontbossing tegen te gaan erkend, overigens – op aandrang van ontwikkelingslanden – zonder specifieke referentie aan REDD+ als markt gerelateerd instrument. De inspanningen op het gebied van duurzaam bosbeheer en bosbeleid worden versterkt. Het belang van biodiversiteit en bescherming van ecosystemendiensten is eveneens bevestigd. Betalen voor ecosystemendiensten bleek een controversieel concept. Waar westerse landen dit zien als een methode om milieu-externaliteiten in de prijs mee te nemen, vrezen ontwikkelingslanden dat dit zal leiden tot vermarkting van ecosystemen aan de hoogst biedende marktpartij. Over de toegang tot en het delen van de opbrengsten van genetische bronnen wordt in het slotdocument verwezen naar het Nagoya Protocol, met de oproep deze zo spoedig mogelijk te ratificeren en in werking te laten treden.

Voedselzekerheid, voedingswaarde en duurzame landbouw

Hoewel de uitdagingen op het vlak van voedselzekerheid groot zijn, bieden de paragrafen over landbouw en voedselzekerheid weinig nieuws ten opzichte van bestaande afspraken die in internationaal kader al in gang gezet zijn. Er zijn geen nieuwe aanvullende afspraken gemaakt. Gewezen wordt op het recht op voedsel, het belang van landbouw voor economische ontwikkeling, de bevordering van duurzame landbouw en

productiviteitsverhoging, duurzame veehouderijsystemen, de noodzaak tot nieuwe investeringen in de landbouw, het terugdringen van verliezen in de voedselketen en uitbreiding van onderzoek en training. De aanpak van prijsvolatiliteit is belangrijk – hierbij is transparantie van markten cruciaal. Het belang van het Committee on World Food Security wordt genoemd evenals aansporing aan landen om de vrijwillige richtlijnen op bezit van land, visserij en bossen te implementeren. De principes voor verantwoorde agrarische investeringen (PRAI) worden aangehaald.

Water en energie

In de paragrafen over water is veilig drinkwater en sanitaire voorzieningen als mensenrecht opnieuw erkend. Na eerdere aannamen in de Algemene Vergadering van de VN van een resolutie met deze strekking via meerderheidsstemming, is dit recht nu ook in de Rio uitkomst opgenomen. Binnen de EU heeft ook het VK, dat tot nu toe dit recht niet had erkend, zich nu hierachter geschaard. Verder wordt o.a. het belang van ecosystemen voor de watervoorziening en waterkwaliteit benadrukt. Vraagstukken betreffende geïntegreerd waterbeheer vergen vaak grensoverschrijdende samenwerking op stroomgebiedsniveau. Helaas kon dit door verzet van enkele landen, met name uit het Midden Oosten, niet worden genoemd in het slotdocument. Wel wordt dit indirect opgenomen door de verwijzing naar het belang van integraal waterbeheer «*at all levels*».

Het belang van duurzame en moderne energie, alsook toegang tot energie voor de 1,4 miljard mensen die het nu zonder die toegang moeten stellen, wordt benadrukt. Gestreefd wordt naar toename van hernieuwbare en laag-emissie technologieën als onderdeel van de energiemix en het vergroten de energie-efficiëntie. Herbevestigd wordt om subsidies op fossiele brandstoffen af te schaffen, hoewel dit is beperkt tot «schadelijke» en «inefficiënte» brandstofsubsidies op sterke aandrang van ontwikkelingslanden die daarmee de arme bevolking wil ondersteunen met toegang tot brandstof. De poging van o.a. EU om heldere afspraken te maken voor afbouw van subsidies aan fossiele brandstoffen strandde.

Klimaatverandering

Zoals verwacht was het zeer moeilijk hierover consensus te bereiken. Lastig is dat de afspraken van Durban enigszins uit verband worden geciteerd in de tekst, waardoor de nadruk meer komt te liggen op de benodigde financiering, dan op de benodigde acties om met alle landen tot nieuwe juridische bindende klimaatafspraken te komen in het kader van Durban Platform Voor de EU is van belang dat het voortbouwen op de afspraken van COP-17 in Durban, met alle elementen die daarbij horen, expliciet is genoemd. Nederland is daarnaast blij met de steun om wereldwijd de snelgroeiende productie en consumptie van fluorkoolwaterstoffen (HFKs), zeer sterke broeikasgassen, geleidelijk uit te faseren.

Duurzaam transport en steden

Het belang van goede toegang tot transport wordt bevestigd. In deze onderdelen worden duurzame transportsystemen bevorderd, inclusief aandacht voor veiligheid, en voor infrastructuur voor voetgangers en fietsers. Ook aandacht voor openbaar en energie-efficiënt transport. In deze paragrafen ook aandacht voor een goede ruimtelijke ordening, de verbinding tussen stedelijke en landelijke gebieden, een goede leefomgeving en goede afvalverwerking volgens het 3R principe: *reduce, reuse, recycle*. Ook wordt gewezen op het belang van de implementatie van de UN Habitat agenda.

De tekst over gender en reproductieve en seksuele gezondheidszorg is goed te noemen, maar helaas kon het belang van de reproductieve en seksuele rechten van vrouwen niet worden opgenomen in de tekst. Ondanks de actieve lobby van vrouwenvertegenwoordigers en -organisaties bleven enkele Latijns Amerikaanse landen, gesteund door de Heilige Stoel, hier bezwaar tegen maken. De Ombudsman voor Toekomstige Generaties, voorgesteld in het High Level Panel voor deze top, wordt evenmin genoemd in het slotdocument. De Nederlandse jongerenvertegenwoordigers, die namens de mondiale jeugd spraken in een panel met Secretaris-Generaal Ban Ki-Moon en Ted Turner, zeiden het zo: «*Why is it that nowadays, rather than sacrificing yourselves for your childrens future, you sacrifice your childrens future for yourselves. We must make sure we live within the planetary boundaries – and we can only do this together, as CEOs and as civil servants, as youth and as elders, as NGOs and as researchers, as constituents and consumers: we must build «The Future we Want» together.*».

7. Concrete acties en activiteiten tijdens Rio+20

Vanaf het begin stond vast dat Rio+20 zou gaan over uitvoering en concrete actie. In de onderhandelingen was duidelijk dat dit buitengewoon moeilijk zou zijn. Toch heeft de conferentie veel concrete initiatieven opgeleverd, opgenomen in een register met vrijwillige toezeggingen. In totaal werd circa 513 miljard dollar aan toezeggingen geregistreerd die zich richten op een duurzame toekomst door bedrijven en overheden. Bij benadering werden 692 toezeggingen geregistreerd voor projecten die het gebruik van fossiel brandstoffen verminderen, hernieuwbare energie stimuleren, schoon water conserveren en armoede bestrijden. Van deze inspanningsverplichtingen zijn er ruim 200 afkomstig van het bedrijfsleven.

De toezeggingen gingen verder dan financiële inspanningen: van het planten van 100 miljoen bomen tot het opleiden van 5 000 vrouwelijke ondernemers in Afrika in «groene» bedrijfsvoering en het recyclen van 800 000 ton polyvinyl chloride (PVC) per jaar. Veel aandacht ging uit naar het SGVN initiatief *Sustainable Energy for All*, dat 323 miljoen dollar aan steun kreeg. Ruim één miljard mensen zullen hierdoor toegang krijgen tot (hernieuwbare) energie.

Ook duurzaam transport kreeg belangrijke steun. Acht multilaterale ontwikkelingsbanken hebben 175 miljard dollar aangekondigd om in het komend decennium te werken aan duurzaam transport om bij te dragen aan het oplossen van de fileproblematiek, verkeersongevallen, en het beperken van CO₂ emissies en andere negatieve milieueffecten.

De Secretaris-Generaal van de VN lanceerde tevens een *Zero Hunger Challenge*, gesteund door FAO, WFP, UNICEF, en IFAD. Doel van het programma is toegang te garanderen tot adequaat voedsel gedurende het hele jaar voor iedereen. Het programma wil dit bereiken door verbeteringen in de voedselproductie van kleine boeren (vooral vrouwen) in combinatie met het reduceren van verlies van voedselproductie en voorkomen dat voedsel wordt weggegooid. Het programma is geïnspireerd door onder meer Brazilië, wiens *Fome Zero programme* effectief is geweest. Het VK kondigde een bijdrage van 150 miljoen pond aan voor de Zero Hunger Challenge.

De eilandstaat Maldiven kondigde aan de 1 192 eilanden in 2017 op te nemen als beschermd gebied, en wordt daarmee wereldwijd het grootste mariene gebied ter bescherming van de biodiversiteit. De Maldiven is zeer kwetsbaar voor klimaatverandering.

Aruba tekende met de *Carbon War Room* van Sir Richard Branson een overeenkomst om in 2020 CO₂ neutraal te worden, en omarmde een breed duurzaam ontwikkelingsconcept voor de toekomst van het eiland waarbij ook sociale aspecten worden meegenomen.

Een belangrijk verschil met 1992 is de rol van het bedrijfsleven. Het bedrijfsleven is de nieuwe speler in het proces naar duurzame ontwikkeling. De internationale bedrijfsleven koepels World Business Council for Sustainable Development, UN Global Compact en de International Chamber of Commerce (in Rio samenwerkend onder de gemeenschappelijk vlag van Business Action for Sustainable Development), spelen daarbij een belangrijke visionaire rol. Met deze koepels organiseerde Nederland op 11–12 april jl. de VN bedrijfslevenconsultatie ten behoeve van de input van het mondiale bedrijfsleven in het Rio+20 proces.¹ Gedurende het *Corporate Sustainability Forum: Innovation and Collaboration for the Future* (15–18 juni 2012) in Rio werden 200 toezeggingen in het register met vrijwillige toezeggingen opgenomen. In die zin is een grote stap vooruit gezet. Vooral multinationals zijn actief bezig duurzaamheid te integreren in de bedrijfsvoering – zij zijn er van overtuigd dat dit economisch rationeel is en een cruciaal onderdeel vormt voor de lange termijn strategie voor de bedrijven.

Het belang van *Natural Capital Accounting* werd zowel in de intergouvernementele onderhandelingen als in de discussies van maatschappelijk middenveld meermalen erkend. Verenigd Koninkrijk, Nederland en Noorwegen hebben steun uitgesproken voor de recent opgestelde standaarden en richtlijnen over het administreren van natuurlijk kapitaal. Nederland voert zelf reeds milieurekeningen (in aanvulling op de nationale rekeningen) reeds uit. Het ministerie van Buitenlandse Zaken kondigde aan 2 miljoen euro te investeren in een Wereldbankprogramma dat het voor ontwikkelingslanden ook mogelijk maakt om vorm van geïntegreerde nationale rekeningen op te stellen.

Ook sprak staatssecretaris Knapen en marge van de top met het *World Resources Institute* (WRI), een befaamde onafhankelijke *denktank* en onderzoeksinstituut op het terrein van management van natuurlijke hulpbronnen. Het WRI bevestigde evenals de Wereldbank dat *competing claims* in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen als water en land de komende decennia met een groeiende wereldbevolking zal toenemen. Staatssecretaris Knapen nam als panellid deel aan een door de WRI georganiseerde discussie over de synergie tussen armoedebestrijding en milieubescherming. Ook nam staatssecretaris Knapen deel aan meerdere paneldiscussies waarbij de rol van het bedrijfsleven het centrale thema van zijn interventie was. Zo werd deelgenomen aan het *High Level Rio+20 Partnership Forum* onder leiding van de speciale gezant van de VN voor voedselzekerheid David Nabarro, en gaf de Staatssecretaris een terugblik op de mondiale consultaties over bedrijfsleven en duurzaamheid (Den Haag, 11–12 april 2012) in het forum van de *World Business Council on Sustainable Development* onder leiding van Peter Bakker. In het ronde tafelgesprek met de Chinese premier Wen Jiabao, georganiseerd door de *China Council for International Cooperation on Environment and Development*, noemde Staatssecretaris Knapen vooral het belang van deelname van maatschappelijk actoren zoals bedrijven en NGOs voor duurzame ontwikkeling. De rol van maatschappelijke actoren kwam ook nadrukkelijk naar voren in het *side event* over *multi-stakeholder* processen

¹ Informatie is te vinden op de website: www.rio2012-businessconsultation.nl en het slotdocument op https://www.evite-sendmail.nl/rio/rio2012/web/documents/Summary_of_Discussions_d11_The_Hague_Consultation_CLEAN_FIN_BASD.pdf

op het gebied van duurzame soja ketens, dat georganiseerd werd door het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

Als delegatieleider bracht Staatssecretaris Knapen verder een bezoek aan het *People's Summit*, de bijeenkomst met 30 000 vertegenwoordigers van het internationale maatschappelijk middenveld, en organiseerde hij tezamen met het Nationaal Platform Rio+20 een ontbijt op de residentie van Consul-Generaal Rio, de heer Comenencia, voor de Nederlandse deelnemers aan de diverse Rio+20 gerelateerde evenementen, in aanwezigheid van de deelnemende bewindspersonen. Tijdens dit werkontbijt werd een interactieve eerste reflectie gehouden op de resultaten van de Rio+20 top.

Het ministerie van Infrastructuur en Milieu heeft in de aanloop naar de Rio+20 conferentie in het najaar 2011 enkele concrete publiek-private partnerschappen (PPPs) afgesloten:

- Dutch Cycling Embassy
Brazilië heeft Nederland gevraagd om met Nederlandse kennis een doorrekening te maken van de plannen die er zijn om het fietsen in Rio de Janeiro te stimuleren. Het onderzoek dat door Nederland is gedaan toont aan dat dit beleid de CO₂ uitstoot en de congestie in de stad sterk vermindert.
- SkyNRG
Met steun van IenM heeft SKY NRG met KLM en WNF het *Biojet Corporate Programme* gelanceerd. Hiermee stelt KLM bedrijven in staat om een deel van hun vluchten op duurzame biobrandstof te laten vliegen. Ahold, Heineken, Accenture, DSM, Philips, Nike en Schiphol Group hebben zich aan het BioFuel programma verbonden.
- From waste to energy
Nederlandse technologie helpt Brazilië bij het duurzamer verwerken van de enorme afvalbergen waarmee het land tevens minder CO₂ uitstoot. Brazilië had om de Nederlandse kennis gevraagd omdat het land na augustus 2014 al het waardevolle afval wil inzamelen en recyclen. Verder heeft de staatssecretaris een overeenkomst gesloten met het Nederlandse bedrijf World Wide Recycling. Dit bedrijf zal in 2014 een biomassa-fabriek neer kan zetten in de Braziliaanse deelstaat Maranhao. In deze fabriek kunnen organische residu-stromen verwerkt worden tot biobrandstof die gebruikt kunnen worden bij het opwekken van energie.
- Delta Alliance International
Op de duurzaamheidstop hebben Staatssecretaris Atsma (Infrastructuur en Milieu) en de voorzitter van het Internationaal Bestuur van Delta Alliance, Tineke Huizinga op 21 juni de prijzen uitgereikt aan de drie winnaars van de *Delta Alliance Young Professionals Award*. De bijdrage van internationale jonge onderzoekers en ontwerpers aan het oplossen van vraagstukken in de watersector is daarmee tijdens dit event onderstreept.

8. Conclusie

«*The speeches are over. Now the work begins*», stelde Secretaris-Generaal Ban Ki-moon tijdens de slotceremonie. Het zou een vergissing zijn de top te kwalificeren als een mislukking. Alleen al het feit dat ruim 100 regeringsleiders en staatshoofden afreisden naar Rio de Janeiro toont aan dat duurzame ontwikkeling een onderwerp is dat de gemoederen bezig houdt. Volgens de VN namen naast de 45 000 deelnemers aan diverse evenementen in Rio de Janeiro nog eens 50 miljoen mensen wereldwijd deel aan de conferentie via de sociale media.

Rio+20 was zodoende een centrum van dialoog en discussie over politieke, sociale, technologische en commerciële ideeën rond duurzaamheid. Hoewel de onderhandelingen moeizaam waren, bruipte Rio van de energie rond duurzaamheid – en werd eens te meer duidelijk dat het maatschappelijk middenveld en bedrijfsleven wereldwijd de omslag naar duurzaamheid reeds maakt. Verandering is in belangrijke mate ook de resultante van sterkere instituties, betere publieksinformatie, het uitwisselen van informatie en *best practices*, en events die aandacht vragen voor een ander toekomstperspectief. Daarin is deze top goed geslaagd.